

DR. MÚJDRICZA FERENC

Halálra szántság és halálfélelem Hegel úr–szolga viszonyának dialektikájában, valamint a kölcsönös önfeláldozás lehetősége

Összefoglalás ♦ *A halandóság, halál és az attól való félelem a szisztematikus nyugati gondolkodás születése óta annak legfontosabb témái közé tartozik, a német idealizmus gondolkodói közül pedig talán Hegel filozófiájában kapták a legnagyobb jelentőséget. A szellem fenomenológiája című művének egyik kulcsmegállapítása, hogy az abszolút Szellem önkiteljesítésének történelmi folyamata az uralom és szolgaság dialektikus, a halál és halálfélelem által alapvetően meghatározott viszonyának kialakulásával kezdődik. A jelen tanulmány az alárendelődés e kulcsviszonyát, és abban a halál, illetve a halálfélelem szerepét tárgyalja az érzéki tudatból önreflektált öntudattá válás folyamatában. A tanulmány emellett kitér az úr és a szolga viszonyával összefüggésben gyakran emlegetett marxi megközelítés egy aspektusára, végül pedig a hegeli keretekre építve felvázolja egy alternatív, mellérendelő, önfeláldozásra épülő viszony kialakulásának lehetőségét.*

Kulcsszavak: Hegel, halálfélelem, úr–szolga viszony, öntudat, önfeláldozás

Willingness to die and fear of death in the dialectics of Hegel's Master–Servant relationship, and the possibility of mutual self-sacrifice

Summary ♦ *Mortality, death and the fear thereof have been among the most important themes in systematic Western thought since its birth. Amongst the thinkers of the German Idealism, it was probably Hegel, whose philosophy attributed the greatest significance to them. It is one of the key assertions of the Phenomenology of Spirit that the historical process of the self-fulfilment of the absolute Spirit begins with the emergence of the dialectic relationship of the Master and Servant, determined fundamentally by death and the fear of death. The present study discusses this key relationship of subordination, and the role of death and the fear of death in the transition process from sense-consciousness to self-reflected self-consciousness. The study*

also discusses an aspect of Marx's oft-cited approach regarding the master–servant relationship, and finally, building on Hegel's framework, it outlines the possibility of the emergence of an alternative, co-equal relationship based on self-sacrifice.

Keywords: Hegel, fear of death, Master–Servant relationship, self-consciousness, self-sacrifice

1. Bevezetés

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), az egyetemes filozófiatörténet egyik legnagyobb alakja, maga is a halál fájdalmas tudatában élt: tizenhárom évesen édesanyja, később pedig lánya elvesztése meghatározó tapasztalatok voltak számára (Choron, 1963). Bár a halált („nem-valóságot”) „a legfélelmetesebb dolog”-nak tartotta (Hegel, 1979: 24), filozófiájában mégsem pesszimista élettagadást, netán halálelvőséget¹ fedezhetünk fel. Ellentétben például a vele általában is szembe helyezkedő kortársával, Schopenhauerrel, a hegeli dialektikában a halál a szabadsággal kapcsolódik össze. A halál és szabadság Kojève (1980) Hegel-interpretációjában ugyanannak két aspektusa – a halandó szabad és fordítva. Hegel így foglalja össze a halál és a tőle való félelem jelentőségét:

„A halál, ha így akarjuk nevezni azt, a nem-valóságot, a legfélelmetesebb dolog, s a holtak megrögzítése az, ami a legnagyobb erőt követeli. Az erőtlenség szépség gyűlöli az értelmet, mert az értelem azt várja tőle, amire nem képes. A szellem élete azonban nem az az élet, amely fél a haláltól és tisztán tartja magát a pusztítástól, hanem az, amely elviseli a halált és fenntartja magát benne. A szellem csak úgy éri el igazságát, hogy az abszolút meghasonlottságban megtalálja önmagát.” Hegel (1979: 24)

Ez a halállal szembeni bátor attitűd (Choron, 1963) tette lehetővé azt a filozófiai teljesítményt, mely a halál mint abszolút negáció által az egyéni tudatnak az öntudat szintjére² emelkedése révén egy magasabb minőségű, „szellemben való” létezés lehetőségét vázolta fel, mindezt a halhatatlanság, halálon túli létezés valamilyen direkt formájának feltételezése nélkül. Mi több, a hegeli másvilág „üres éjszakája”, ami a tudat megsemmisülését, elkerülhetetlen végességét szimbolizálja, kiemelt fontosságot kapott: csak az evilági (látszat)létnek a halandóságban

¹ A halálelvőség a pusztítást, a rombolást vagy a végzetet helyezi a gondolkodás és a cselekvés középpontjába.

² A tudatot a tőle különböző, más, tárgyi dolgokról való tapasztalati, érzéki tudás jellemzi, ez a tudás „szellem nélküli”, „érzéki tudat” (Hegel, 1979: 22.). Ezzel szemben az öntudat tapasztalja is önmagát, reflektál önmagára, vagyis tud önmagáról.

megnyilvánuló negációja révén léphet az egyéni tudat „a jelen szellemi nappalába” (Hegel 1979:100), az önálló, szabad, abszolút szellemi absztrakcióba. Az így kiteljesedett öntudat „nincs meghatározott létezéshez kötve, nincs egyáltalán a létezésnek általános egyediségéhez, nincs az élethez kötve” (Hegel 1979: 103. kiemelés az eredetiben) – vagyis az individuum megsemmisülése az öntudat szellemi valóságának *feltétele*. Ez a negáció azonban nem pusztán statikus megsemmisülés, hanem egy sajátos, dinamikus viszonyban fejeződik ki: az úr és a szolga dialektikus egymáshoz kötöttségében, melyet a halálfélelem alapvetően meghatároz. Az abszolút szellem önkiteljesítésének történelmi folyamata ennek a viszonynak a kialakulásával kezdődik. A jelen tanulmány ezt a kulcsviszonyt, és abban a halál, illetve a halálfélelem szerepét tárgyalja, kitérve némely alternatív értelmezés lehetőségére.

A német idealizmus másik fő alakja, Kant nem helyezte filozófiája középpontjába a halált és az attól való félelmet. Nála az érzékfeletti világ és a halhatatlanság feltételezése az erkölcsi törvénynek való megfelelés kötelességének igazolására szolgáló eszköz: a tökéletes erkölcsiség követelménye csak a halhatatlanságban folytatódó morális kiteljesedésben teljesíthető (Choron, 1963). Csejtei (2002: 25. kiemelés az eredetiben) szerint Kant „*morális* szempontból eliminálja a halált, ahogy (...) a felvilágosodás (...) *tudományos* szempontból igyekezett eliminálni azt.” Kanttal szemben Hegelnél a halál és a tőle való félelem, illetve szorongás sokkal inkább előtérbe került – Csejtei (2002) szerint a klasszikus német idealizmusban talán nála leginkább. Ennek oka, hogy a hegeli dialektikában a tagadás, a negáció központi szerepet kapott. A halál, a „nem-valóság” pedig az „abszolút meghasonlottság” (Hegel, 1979: 24) szélsőséges negációja. Hegelnél (1979: 24) tehát a halálfélelem jelentősége is visszatért: „a legfélelmetesebb dolog”, ami „a legnagyobb erőt követeli.” A halál és pusztulás azonban nála nem egyszerűen legyőzendő fenyegetésként jelenik meg, épp ellenkezőleg: az általános szellem nem tagadja a halált, hanem „fenntartja magát benne” (Hegel, 1979: 24), a halál abszolút meghasonlottságában, a negatívval szembenézve, abban elidőzve megtalálja magát és létté változtatja a negatívát (a halált, nemlétet).

A tanulmány első fele bemutatja, miként járul hozzá a halál és az attól való félelem mozzanata *A szellem fenomenológiájának* egyik leggyakrabban tárgyalt szakaszában az emberi társadalmiság alapvető hierarchikus viszonyának: az uralom és szolgaság dichotómiájának kialakulásához. A 4. fejezet röviden tárgyalja a hegeli következtetéssel gyakran szembeállított marxi álláspont egyes vonatkozásait, az 5. fejezet pedig egy alternatív értelmezést vázol fel.

2. Uralom és szolgaság *A szellem fenomenológiájában* – az alaphelyzet

Az ember szembenézése és küzdelme a halál abszolút negációjával *A szellem fenomenológiájának* (Hegel, 1979) visszatérő témája különböző formákban és kontextusokban. A halállal, illetve a halálfélelemmel való megküzdés az, ami lehetővé teszi az egyszerű érzéki, állati, önmagára nem reflektáló tudatnak a történelem folyamatában önmagára reflektáló szellemmé emelkedését (illetve e folyamatban a Szellem önkifejezését, minthogy Hegelnél az egész csak fejlődése által teljesül ki). A történelem pedig a két öntudat egymásnak feszülésével kezdődő, majd az uralom és szolgaság dialektikus viszonyának kialakulásában kulmináló folyamattal veszi kezdetét (Kojève, 1980). Az úr és a szolga párosa létrejöttének – annak, hogy mely tudatból lesz úr, melyből szolga – pedig egyik kulcseleme a halálhoz, illetve a halálfélelemhez való viszonyulás.

Mielőtt rátérnénk az úr–szolga viszony alaposabb bemutatására, szükséges tisztázni, hogy Hegel az abszolútumra (ha úgy tetszik, az istenire), annak igazságára és (ön)megismerésére is kiterjeszti a negáció, vagyis a nem-valóság lehetőségének követelményét. Ez a nem-valóság, és az annak legyőzésével újra helyreálló (ön)azonosság teszi lehetővé „az önmagára irányuló reflexiót” (Hegel, 1979: 18), azzal pedig az egész, az abszolútum létét önmaga számára. Ez az önmagára irányuló reflexió pedig nem csupán az egész, de az egyes, az emberi öntudat alapszükséglete, létének alapfeltétele is, mi több: az egyén, „a nem teljes szellem, egy konkrét alak” (Hegel, 1979: 22., kiemelés az eredetiben) csupán a tudomány hosszú művelődési folyamatában juthat el az általánoshoz: az öntudatos, önreflektált, abszolút szellemhez.

A még csak érzéki, észlelő tudat önmagára eszmélése a *másról*: egy tőle független tárgyról való tudásban történik meg. Önmagáról mint öntudatról való bizonyossága azonban az önálló tárgynak, a másnak, vagyis önmaga negációjának megszüntetése által lehetséges. Ahhoz azonban, hogy az öntudat bizonyosságához szükséges tárgy megszüntethető legyen, „hogy ez a megszüntetés megtörténjék, lennie kell a másnak” (Hegel, 1979: 99). Ezért az öntudat valójában nem képes megszüntetni a más: újra meg újra létre kell hoznia tárgyát, és azzal az önmagáról való bizonyosságához szükséges megszüntetésre irányuló vágyat. A tárgy eme makacs önállósága az az ok, ami miatt Hegel oda jut, hogy a *tárgynak kell önmagában végrehajtania saját negációját, önmaga megszüntetését*. Ez az önnegációt végrehajtó, önálló tárgy, „amelyben a negáció abszolút” (Hegel, 1979: 100) azonban maga sem lehet más, mint öntudat. Ebből következik, hogy „[a]z öntudat csak egy másik öntudatban találja meg kielégülését. (...) Öntudat egy öntudat számára” – így Hegel (1979: 100. kiemelés az eredetiben). Az öntudat tehát kettős reflexióban: egy általa öntudatként felismert másikban, és annak számára maga is öntudatként felismerve lehetséges. Az öntudatnak az önmagáról, létéről

való bizonyosság eme vágya által vezérelt törekvése a másik öntudat negációjára okozza azt a harcot, ami az uralom és szolgaság, önálló és önállótlan öntudat dinamikáját meghatározza.

A kettős reflexió követelményéből következik, hogy „az öntudat (...) mert és azáltal, hogy egy másik (...) számára van; azaz csak azáltal van, hogy elismerik” (Hegel, 1979: 101). Az öntudat pedig a másik öntudatban egyszerre jutott önmagán kívülre, és egyben látja önmagát a másikban. Minthogy a másik öntudat is öntudat, különbözőségében is azonos vele – a másik öntudat is *én*, és a megkettőződött, önálló és független, szabad én kettőse a *mi*. Amellett azonban, hogy önmagát látja a másik öntudatban, általa el is veszíti önmagát. Ugyanis a másik öntudatban magán kívül látja magát. Ezért kell megszüntetnie a másik öntudatot, amivel azonban saját megszüntetésére is tör. Itt tehát mindkét öntudat *én* és *másik* egyszerre – önmegsemmisítésük, önnegációjuk egymás által, az egymás megsemmisítésére törekvés miatt önmaguk megsemmisítésével történhet meg.

Összefoglalva: az öntudat éppen a független, másik öntudat által való elismerés érdekében törekszik annak megszüntetésére. Ez a megszüntetés azonban önmegszüntetés, önnegáció: az öntudat kizárólag a tőle különálló, önmaga negációját jelentő tárgy megszüntetése révén nyerhet bizonyosságot magáról, azonban a megszüntetéssel megszüntetné a (további) bizonyosság lehetőségét. A tárgynak tehát lennie kell, fenn kell maradnia a megszüntethetőség érdekében, ezért csak egy másik öntudat (mint tárgy) saját maga által végrehajtott önnegációja lehet az öntudat bizonyosságának „fenntartható” forrása. Amennyiben pedig ilyenformán a negáció tárgya is öntudat, úgy az öntudat saját magát látja ebben a másik öntudatban. Egyszerre különböző attól és azonos, egyszerre negációja és – megerősítése? Hegelnél a másik öntudatban önmagát szemlélő öntudat önelvesztést tapasztal meg, ezért is meg kell azt szüntetnie. Azonban, mivel mindkettő öntudat, a másik öntudat megszüntetése egyben önmegsemmisítés, önnegáció – öngyilkosság? – is. Amennyiben pedig a másik öntudat is öntudat, ugyanez a szükség (vágy) jellemzi őt is – mindkét öntudat egymás, és ezzel önmaga megszüntetésére tör.

Ez a megsemmisítési törekvés azonban nem önmagában, szimpla destrukcióra törekvésként értelmezendő: a másik megsemmisítésének szüksége a másik általi elismerésre irányuló szükséggel párosul, minthogy az öntudat saját létét a másik számára való létezés igazolja Hegelnél – ez a másik számára létezés a másik általi elismerés. Mindez egy sajátos, kölcsönös egymásrautaltságot eredményez a két öntudat viszonyában – szükségük van egymásra, egymás általi elismerésre. Egyben pedig egymás és ezáltal önmaguk megsemmisítésére is szükségük van pusztán létük és létükről való reflektív bizonyosságuk érdekében.

A másik és önmaga megsemmisítése azonban több ennél: önmaga és a másik szabadságának helyreállítása is. Ugyanis mindkét öntudat saját másikhöz kötöttségét, egyben a másokban a másikat fogva tartó önmagát számolja fel. Ugyancsak érdekes kettősséget jelent, hogy ezt a másik- és önfelszámolást is szabadon, függetlenül, de egymással szinkronban teszi mindkét fél: „mindegyik maga is megteszi azt, amit a másiktól követel, s ezért azt is, amit tesz, csak azért teszi, mert a másik ugyanazt teszi; az egyoldalú cselekvés hasztalan volna, mert az, aminek történnie kell, csak mind a kettő által jöhet létre” (Hegel, 1979: 102). Enélkül a szinkronizált, de független, önmegsemmisítő együttmozgás nélkül sem egymás, sem önmaguk számára nem lehetnek önreflektált, önmagukat az igazság bizonyosságával felismerő öntudatok, csupán léthez kötött tudatok. E spontán szinkronizált cselekvés által, egyénileg, mégis közösen hajtják végre a tudat absztrakcióját, amely tárgyi, létezéshez, léthez kötött jellegének negációjában fejeződik ki. A reflektálatlan tudat élethez kötöttségétől való megszabadulás révén jutunk el a hegeli öntudathoz.

Ez a megszabadulás pedig a másik halálára való törekvés (a másik megsemmisítésének szüksége) és a saját élet kockáztatásának (az önmegsemmisítés *vállalása*) mindkét fél általi kettős cselekvése, vagyis „az életre-halálra menő harc” révén érhető el. Ezzel tudják egymást és önmagukat igazolni. A másik halálára törekvés mellett a saját élet kockáztatásának feltétele azért alapvető, mert ez igazolja az öntudat lényegi szabadságát, függetlenségét a létől. A saját élet kockáztatásának vállalása a harcban pedig ugyancsak igazolja a másik halálára törekvést: mivel a másokban is saját lényét látja, a másik életéhez, létehez sem kötődhet, amennyiben a léthez kötött tudatból önreflektált, szellemi öntudattá „kíván” válni. Ezt a kibékíthetetlennek tűnő ellentmondást oldja fel Hegel a két öntudat harcában. A harc tehát Hegel szerint elkerülhetetlen a két öntudat viszonyában, a harcból kialakuló viszony ezért *szinguláris (egyedi)*.³

Mindenekelőtt azonban lássuk, milyen lehetőségek következnek a két öntudat *ténylegesen* halálra szánt küzdelméből. Két fő eshetőséget kell tárgyalnunk: *a)* egyik fél gyilkos győzelmét, illetve ennek sajátos a esetét: *b)* mindkét fél gyilkos győzelmét.

a) Ha mindkét fél *ténylegesen* halálra szántan vesz részt a harcban, és az egyik e harcban elpusztítja a másikat, a túlélő nem pusztán a másikat, hanem önmagát is megszünteti – egyben azt a lehetőséget, hogy „másik önmaga” által elismerést, bizonyosságot nyerhessen önmagáról. Következésképpen, az „idegen lényegiségbe, e

³ E viszony szinguláris jellegét illető megállapításért köszönettel tartozom prof. dr. Nagy J. Endrének.

természetes létezésbe” (Hegel, 1979: 104), vagyis a másikba helyezett tudat megszüntetése nemcsak az öntudatiság szintjére „emelkedést” teszi lehetetlenné, hanem a másikban megsemmisített tudat révén a saját tudat is megszűnik. Habár szabad, de *halott*, „pusztán létező”, *dologgá* degradálódik. Az a győztes, amely győzelmében a totális absztrakt negációt kiteljesíti, és a saját életét a halálra is elszántan kockáztató másikat meggyilkolja, ezzel saját magát is halott dologgá bomlasztja. E negáció tehát „nem annak a tudatnak a negációja, amely olyképpen *szüntet meg*, hogy *megőrzi és fenntartja* a megszüntetettet, s ez túléli megszűnését” (Hegel, 1979: 104. kiemelés az eredetiben).

b) A második eshetőségre is érvényes mindaz, ami az elsőre: amennyiben mindkét fél a másik által a harcban pusztul el, a saját és a másik halálára egyaránt elszántan, mindkettő halott dologgá válik. Talán csak annyiban vélhetjük eltérőnek ezt az esetet, hogy a harcban egymást kölcsönösen megsemmisítő felek győzelmükkel azonos megsemmisülésük pillanatában fel- és ezzel elismerhetik egymást szabad öntudatként, de ez a szabadság azon nyomban fel is emészti önmagát.

Kojève (1980) úgy értelmezi a gyilkos harcot, hogy mindkét fél megsemmisülése a tudat totális megsemmisülését hozza magával, ami után csak élettelen testek maradnak; ha pedig az egyik tudat öli meg a másikat, a győztes lét- és értékbizonyossága szubjektív, igazság nélküli marad – a nem igaz lét pedig nem lét, egyszerűen: nemlét.

Az végső soron lényegtelen, hogy csupán egyik (a) opció) vagy mindkét fél (b) opció) válik dologi formájában holttestté is – a harc nem eredményezheti egyik fél halálát sem az öntudattá válás érdekében. De miként jut ki a Hegel által leírt folyamat az öntudatok kölcsönös elismerési egymásrautaltsága és (ön)megsemmisítési kényszere által jellemzett, paradoxnak tűnő alaphelyzetből? Itt válik igazán fontossá a halálfélelem.

3. Uralom és szolgaság kialakulása – a halálfélelem szerepe

A két öntudat viszonya lényegileg konfliktusos: az életre–halálra folytatott harc által igazolják egymást és önmagukat is. Ahhoz azonban, hogy ne a fenti két eshetőség egyike, és ezzel a harcban részt vevő mindkét tudat dologgá degradálódása következzen a konfliktusból, az egyszerű, absztrakt negáció, vagyis a tényleges halál (megsemmisítés/megsemmisülés) helyett az attól való totális *félelem*, vagyis halálfélelem szükséges.

A halálra szánt harc potenciális kimenetelének, a halott dologgá válás lehetőségének tapasztalatából az élet a bizonyosságot nyert, elismert öntudatisággal, vagyis a harc eredeti céljával azonos fontosságot kaphat: „neki az élet olyan lényeges, mint az öntudat” (Hegel, 1979: 104). Ezt Hegel nem mondja ki közvetlenül, mégis, ezen a ponton a harcoló felek cselekvési

szinkronja megtörni látszik: amíg az egyik, a továbbra is halálra szánt fél megmarad független, önálló, magáért-való tudatnak, a másik fél, mely az életet öntudatosságával azonos fontosságúnak éli meg, önállótlan tudattá válik. Ez az önállótlan tudat megőrzi létét, nem válik halott dologgá – „tudat a *dologság* alakjában” (Hegel, 1979: 104. kiemelés az eredetiben), de léte már nem magáért-való, hanem másért. Ezzel a két öntudat eredeti egysége, azonossága is megszűnni látszik, egymást kiegészítő, ellentétes tudati alakokként tűnnek fel. Fontos továbbá kiegészíteni mindezt azzal, hogy a létét megőrző, önállótlan tudat ezen aktusa az önálló, továbbra is saját halálára elszánt tudat létét is megőrzi: így alakul ki a harc szükségszerű konfliktusából az *úr* és a *szolga* hierarchikus viszonyának harmóniája. Ez a sajátosan harmonikus viszony azonban Hegelnél nem statikus egyensúlyhoz vezet, hanem dialektikus dinamikát hordoz.

Az úr és a szolga szerepeiben tehát a felek önmaguk létének kockáztatásához való viszonyulása meghatározó. A szolga „lánca, amelytől nem tudott elvonatkoztatni a harcban” (Hegel, 1979: 104), éppen a léte – visszaretten élete kockáztatásától, ami a másik elismerésének mozzanatát hordozza. A szolgát Hegel ugyan elismeri mint személyt, de a behódolásban nem ismeri el szabad, önálló öntudatnak – csak az élete kockáztatása tételezné ugyanis ezen a ponton a szabadságot: azt, hogy „lényege nem a pusztá lét” (Hegel, 1979: 103). A másik öntudat általi elismertség hiányában úgy tűnhet továbbá, hogy a szolga nem érheti el az önálló öntudat igazságát. Ezzel szemben az úr, azáltal, hogy a harcban bizonyította a léthez való negatív viszonyulását, hatalmat nyer a lét felett. S minthogy a szolga nem szánta magát el a halálra a harcban, ragaszkodott, és nem megszabadult a létől, a lét továbbra is hatalom őfelette. Az úr, aki hatalmat nyert a lét felett, ezzel a lét által „uralt” szolga felett is hatalmat nyert. Hegelnél tehát a léthez ragaszkodás, ezzel pedig a harcban a létvesztéstől, vagyis a haláltól való félelem, illetve a lét elutasítása, vagyis a halálra szántság az a különbség a két tudat között, mely uralom és szolgaság, alávetettség alapviszonyát létrehozza.

Megjegyzendő, hogy Kojève (1980) interpretációja fontos mozzanattal bővíti a hegeli kifejtést: a kímélet, a kegyelem mozzanatával. A szolgát Kojève (1980) élő holttestként: legyőzött, de megkímélt emberként értelmezi, aki azzal, hogy elfogadja az úr kíméletét, az alávetettséget, szolgaságot is elfogadta. A szolga, életét (és a hegeli logikát tovább gondolva: egyben a másik életét is, illetve azon keresztül ismét csak a magáét) féltve vesztí el önállóságát. S bár elkerüli, hogy a halálban teljesen dologivá váljon, létezése a dologság alakjában lévő tudatként őrződik meg.

Az emberek között fennálló hierarchiák alapviszonyának a halálfélelemre való dialektikus visszafejtése azonban még nem volna túl eredeti következtetés. Hegel nem is áll meg ezen a ponton, és végkövetkeztetésének egyik fő üzenete, hogy az úr szabadsága, önállósága

látszólagos. Hiába nyert hatalmat a lét fölött, és ezáltal a szolga fölött is, önállósága közvetített, mégpedig a szolga által – azáltal, hogy a szolga őerte van: az úr „egy *másik* tudat által van magával közvetítve” (Hegel, 1979: 104. kiemelés az eredetiben). Ezzel a közvetített, látszólagos önállósággal éles ellentétben pedig a szolga közvetlen léthez és dologhoz kötöttsége hordozza a valódi önállóságot.

A szolga ugyanis, bár alávetettségében nem tud negatívan viszonyulni az úrhoz, a tőle független dologhoz viszont igen. Minthogy azonban a dolog számára önálló, független tőle, nem képes azt (sem) megsemmisíteni, csupán feldolgozni. A feldolgozás eredményét ugyan az úr élvezi, de az ő számára ez a dolog nem önálló, hanem a tőle függő szolga által feldolgozott, ezért önállótlan termék. Az önállótlan dolog tiszta élvezetén keresztül pedig az úr a dolog önállótlanásával kapcsolódik, a dolog „önállóság oldalát azonban átengedi a szolgának, aki feldolgozza azt” (Hegel, 1979: 105). Az úr mint „negatív hatalom” csak önmagáért van, ezért cselekvése tiszta, lényeges cselekvés, az úrnak meghódolt szolga önállótlan cselekvése viszont az úr cselekvése, és így „nem tiszta, hanem lényegtelen cselekvés” (Hegel 1979:105). Ezzel létrejön a kettejük viszonyát jellemző, egyoldalú elismerés, mivel már egyik sem azt teszi magával szemben, amit a másikkal szemben – cselekvési szinkronjuk megtörni látszik. Habár a szolga elismeri az urat úrként, de mivel az ő „lényegtelen” tudata szolgáltatja az úr „önmagáról való bizonyosságának *igazságát*” (Hegel, 1979: 105. kiemelés az eredetiben), sajátos fordulattal az úr igazsága lesz a lényegtelen, szolgai tudat. Következésképpen a viszonyban hatalommal bíró úr tudata mégsem önálló lett, épp ellenkezőleg: önállótlan, vagyis szöges ellentéte annak, amiért a harcot és abban akár a halált is vállalta. Ugyanez a sajátos ellentétbe fordulás vonatkozik a szolgára is: ő ugyan az úrnak alávetett viszonyában visszaszorítódik magába, de éppen ez a magába szorítottság teszi lehetővé, hogy elérje az igazi önállóságot. Ez pedig két mozzanatban megy végbe: *a)* a munkában és *b)* a halálfélelemben.

a) **A munkát** az úr nem végzi, csupán élvezi a szolga munkájának eredményét. A harcban halálra szánt úr lényegileg negálja a tárgyat, ezért nem formálja azt – de így a tárgyhoz való tisztán negatív viszonya miatt annak önállóságával sem kerül kapcsolatba, csupán önállótlan, feldolgozott formájával. Ezért a szolga által feldolgozott, szolgáltatott tárgy (termék) általi kielégülése az úr öntudatának eltűnését eredményezi. A szolga azonban a *sámára* önálló tárggyal kerül közvetlen kapcsolatba, és a munkában formálva negálja, alakítja, feldolgozza azt, de nem semmisíti meg. Így önmagát negatívan, a formálás által a tárgyra vonatkoztatva, a meg nem semmisített, megmaradó tárgyban maga is *megmaradóvá* válik, és a független, önálló, megmaradó tárgyban önmagát szemléli – *független, önálló, megmaradó önmagát*, amin azonban egyszersmind a formálásban,

feldolgozásban elvégezte az (ön)negáció aktusát is. Ebben való bizonyosságát pedig éppen azért nem veszíti el, mert a formálás által negált tárgy nem került a negációval megsemmisítésre. A halálfélelemtől megremegő szolga tehát munkájában önmagára eszmél: a munka tárgyában önmagán kívül megörökíti és önállóvá teszi magát. A feldolgozás során ugyanis elpusztítja a tárgy idegen lényegét, vagyis a tárgy tőle független *formáját*: a tárgynak azt az ellentétes, számára negatív lényegét, „amelytől reszketett. Most azonban elpusztítja ezt az idegen negatívát, *magát* mint olyant helyezi a megmaradás elemébe” (Hegel, 1979: 107. kiemelés az eredetiben). A szolga tehát azáltal, hogy megszünteti a tőle független dolog formáját, és saját formáját adja neki, de a tárgy önállósága miatt meg nem semmisítheti azt, saját lényegét a tárgy formáltságával, annak új formájában örökíti meg. Ebben a formában felismeri, megtalálja önmagát, reflektál önmagára – magáért-való, *önmaga által* saját értelmet kapó *öntudattá* válik. Itt Hegel kiemeli, hogy a szolgának ehhez az önfelszabadító önreflexiójához az abszolút félelem mellett a szolgálat érdekében történő formálás, vagyis az úrnak történő munka egyaránt szükséges feltétele.

A szolga szabadságának másik mozzanata az úrhoz való viszonyában ragadható meg. A szolga az úrban a magáért-valóságot, a szolga által önálló tudatként való elismertséget ismeri fel lényegként, ez lesz az ő igazsága (amint az úré a szolgában felismert önállótlan, dologi szolgaság). Mi több: éppen a szolga az, aki megtapasztalta magában ezt a lényegét, ezért ő lesz az, aki végső soron hordozza a tiszta negativitás igazságát.

b) Ez a tapasztalat a **haláltól**, egész lényegének megszűnésétől való, abszolút **félelemben** gyökerezik. A szolga ezért *nem* a másikhöz, az úrhoz kapcsolódik, hanem a haláltól, „az abszolút úrtól” (Hegel, 1979: 106) való félelemhez. A halálfélelem elhozza számára az abszolút negativitás tapasztalatát. Hegel (1979: 106. kiemelés az eredetiben) így foglalja össze a halálfélelem kulcsélményét:

„a szolgaság csakugyan *önmagában foglalja* a tiszta negativitásnak és a *magáért-való-létnek* ezt az igazságát; mert *tapasztalta* magában ezt a lényegét. Ez a tudat ugyanis nem emiatt vagy amiatt, nem ezért vagy azért a pillanatért gyötrődött, hanem egész lényegéért: mert érezte a haláltól, az abszolút úrtól való félelmet. Belsőleg feloldódott ebben, teljességgel megreszketett önmagában, s minden, ami szilárd, megremegett benne”.

A lét elvesztésének lehetőségétől, a haláltól visszarettenő tudatnak a rettegésben való totális feloldódása, Hegellel (1979: 106. kiemelés az eredetiben) szólva: „abszolút folyékonyvá válása az öntudat egyszerű lényege, az abszolút negativitás, *a tiszta*

magáért-való-lét”. Úr és szolga szabadságának és öntudatiságának ellentétbe fordulásához elengedhetetlen ez a mozzanat. Az úr azzal, hogy önmaga negációját a halálra, az *absztrakt negációra* való elszántságon keresztül valósítja meg, nem csupán a Simon (2009) által kifejtett, elismerésre való lehetőséget veszíti el – minthogy a halálban való megszűnés, és így az élet kockáztatása nem őrizz meg semmit. Fontosabbnak tűnik ennél, hogy az úr elveszti a lehetőséget arra is, hogy a valódi szabadságot lehetővé tévő *abszolút negációt*: a halálfélelmet megtapasztalhassa. A szolga pedig éppen a léthez kötöttsége, az absztrakt önnegációtól való visszarettenése által tapasztalja meg a halálfélelem abszolút negációját, a rettegésben való totális önfeloldódást, megsemmisülést. A létét nem kockáztató szolga ragaszkodása saját létéhez azonban az abszolút negáció ellenére egyszersmind meg is őrzi a létét: a totális halálfélelem miatt a harcban való behódolás lehet tehát csak „annak a tudatnak a negációja, amely olyképpen *szüntet meg*, hogy *megőrzi és fenntartja* a megszüntetettet, s ezzel túléli megszűnését” (Hegel, 1979: 104. kiemelés az eredetiben).

A szolga létragaszkodásából és halálfélelméből fakadó megszüntetve-megőrzés az, amit az absztrakt negációra, a halálra való elszántsága miatt az úr nem érhet el. Ezért fordul eredeti sikere a harcban a másik általi elismerésért függéssé, önállótlanossá. A szolgán keresztül, mondhatni a szolgának való kiszolgáltatottságában az úr csak ezekre reflektálhat önmagában. Hiába ismeri el az urat a szolga magáért-való úrként, öntudatként. Ez az elismerés tőle független, idegen, önálló elismerés, így nem önmagát, csupán saját negációját szemlélheti benne, melyet a halálra szánt harc pozíciójából nem győzhet le. Az elismerésre irányuló eredeti vágy egy másik öntudat általi elismerésre vonatkozott, nem egy behódoló, a halált nem vállaló szolga általi elismerésre. Az úr ezért Kojève (1980) következtetése szerint egzisztenciális zsákutca.

Összefoglalva: a szolga az úr magáért-való-létében, az úrban felismeri azt, de a halálfélelem révén a magáért-való-lét mégis benne, a szolgában valósul meg, a munkában pedig a magáért-való-lét önmagán kívül megörökített birtokába jut. E három tényező szükséges a szolga szabadságához, önálló öntudattá válásához. A legfontosabb talán azonban a mindent átható, abszolút halálfélelem: „némi aggodalom” (Hegel, 1979: 107) nem elegendő.

Ez tehát a hegeli úr–szolga viszonyban az alávetett szolga öntudattá válásának egyéni, belső útja. Az úr szerepe azonban, annak ellenére, hogy végül éppen győzelme révén bukik el az öntudatiság (ön)elismeréséért vívott harcban, megkerülhetetlen: szolga abszolút halálfélelme és munkájában való önfelszabadítása nem lehetséges a harcban halálra szánt úr nélkül, ezzel pedig a közösség valamilyen fogalma nélkül. Simon (2009) szerint az egész, konfliktusos viszonyban a társadalmiság elvont szerkezetének kifejtése történik meg. A munkában önmagára

eszmélés viszont már az egyéni öntudat saját aktusa. Az úrral való viszonyában viszont ő továbbra is szolga – ezzel pedig léthez kötöttségét szolgasága megőrzi, öntudattá emelkedése így lehet valódi megszüntetve-megőrzés. Eddig Hegel kényszerítő erejű okfejtése –, de vajon lehetséges-e az általa leírt, szinguláris viszony mellett más jellegű szinguláris viszony(ok) lehetőségét felvázolni a hegeli dialektikus eszközkészlettel? A következő fejezetek erre keresnek választ, a teljesség igénye nélkül.

4. Marx és az úr–szolga viszony

Számos kommentár szerint (Arthur, 1983) már Marx is megkísérelte a Hegel úr–szolga viszonyában leírtakat újraértelmezni, elsősorban a munkásnak a munkájában történő elidegenedése koncepciójában. Arthur (1983) megkérdőjelezi e vélekedést, abból kiindulva, hogy Marx nem hivatkozik közvetlenül az úr–szolga viszonyra: szerinte Marx nem a szellem önfelismerésének korai fázisában, az úr és a szolga viszonyában kidolgozott konkrét munkakoncepciót kritizálja, hanem a *Szellem fenomenológiájának* egész szellemiségét a munka vonatkozásában. Ebben igazat adhatunk Arthurnak (1983), ahogy abban is, hogy a marxista Kojève (Arthur által „egzisztencialista” jellegűnek tartott) Hegel-interpretációjában az életre-halálra menő harc talán túlzott hangsúlyt kap.

Arthur viszont mintha a másik végletbe esne. A munka és a munkában való elidegenedés marxi interpretációiból, és Arthur fejtegetéseiből is hiányozni látszik ugyanis a halálfélelemnek az egész hegeli úr–szolga viszonyt, és így a munkát is alapvetően meghatározó eleme. Ezt a hiányosságot Simonnál (2009) is felfedezhetjük, aki az úr–szolga viszonyról szóló fejtegetései végkövetkeztetésében a lét hegeli értelmességét, az igazi elismertséget a munkával azonosítja – a halálfélelem nem kevésbé jelentős mozzanatát figyelmen kívül hagyva.

Amennyiben azonban az abszolút negációt, a „legfőbb úrtól”, a haláltól való félelmet eltávolítjuk a folyamatból, oda jutunk, amire már Hegel (1979: 107) is figyelmeztetett: a szolga szabadságához, öntudattá válásához „némi aggodalom” nem elegendő. A marxi munkafelfogást a jelen tanulmány nem kívánja mélységben tárgyalni, egyebek mellett terjedelmi és tematikus okokból sem, de néhány megjegyzés megtétele elkerülhetetlennek tűnik.

1. A mindent elfolyósító halálfélelem alapelemének figyelmen kívül hagyása már önmagában is problematikussá teszi Marx (1981: 84) olyan állításait, miszerint a munkást a munka az élet elvesztésével fenyegetné – azáltal ugyanis „[a] munkás beleteszi életét a tárgyba; de az immár nem az övé, hanem a tárgyé”. A munkás Marx szerint termékében külsővé-idegenné válik, a munkája által létrehozott tárgy (azaz a termék) pedig önálló

létezéssel bír, tőle függetlenül, mi több: vele ellenségesen és tőle elidegenülve.⁴ Ez, a tőle elidegenedő, általa, élete elvesztésével termelt-teremtett tárgyvilág pedig fölé kerekedik, és nem csupán elveszti magát a termelés révén, de az általa termelt tárgyak az uralmuk alá hajtják – amennyiben az életét, leglényegét kihelyezi, úgy lényege és élete is kívülre kerül. Alapvető különbség tehát, hogy míg Hegelnél az abszolút úr, a halál kerekedik a szolga fölé az abszolút negáció, a halálfélelem révén, Marxnál a munkást az általa termelt tárgyak hajtják uralmuk alá. A halálfélelem elemének ignorálása enged teret ilyen következtetésnek.

2. Vajon mi az vagy ki az, amit vagy akit a marxi külsővé-idegenné vált, „elsajátlanodott” élet az uralma alá hajt? Munkavégzése, azaz a termelés során a munkás nem önkéntes, nem szabad tevékenységet végez. A munka számára kényszer, csak a munkán kívül van magánál, a munkában magán kívül van – így Marx (1981). Feltehetjük azonban az egyszerű kérdést: ha nincs magánál a munkában, vajon belehelyezheti-e egyáltalán magát munkája termékébe? Ha a munka nem tartozik lényegéhez, „a munkán kívül érzi magát magánál lévőnek” (Marx, 1981: 86), akkor lehetséges-e egyáltalán, hogy lényegét helyezze munkája révén a termékbe, és ezáltal lehetséges-e egyáltalán a termékben történő önelidegenülés? Nem éppen a munka által szabadul-e meg attól, ami *nem ő*?

3. Amennyiben ugyanis, mint azt Marx kifejti, azért idegenül el tevékenysége terméke a munkástól, mert maga a termelés aktusa, a munka elidegenült – akkor éppígy, a munka a lényegéhez kellene tartozzon ahhoz, hogy a munkán keresztül lényegét a termékbe helyezhesse. Marx (1981: 86) szerint azonban a munka *nem* tartozik a munkás lényegéhez, azt utálja, és menekül előle, „mint a dögvész elől”, hacsak nem áll fenn valamilyen fizikai

⁴ Marx itt és később a munkás elidegenülésének némileg hatásvadásznak, esetenként kontraintuitívnak tűnő kifejeződési formáit sorolja fel. Két konkrét példával: egyrészt nehezen tűnik a gyakorlatban igazolhatónak, hogy „minél több értéket hoz létre, annál értéktelenebbé, méltatlanabbá lesz” (Marx, 1981: 85). Noha nem kapitalista gazdasági rendszerben, de annak munkásához hasonlóan (vagy talán még kevésbé szabadon) a rabszolgaságba született filozófus, Epiktétosz sem birtokolta sem termelőeszközeit, sem munkáját, sem nem volt szabad tudatos tevékenysége az általa termelt filozófiai termék (filozófiát csak ura kegyéből tanulhatott), amíg filozófiai munkája *termékének* gyümölcseképpen fel nem szabadították. Tehát olyan értéket hozott létre, aminek következtében ő maga nem értéktelenedett el, éppen ellenkezőleg, méltóvá vált a felszabadulásra. Nincs érdemi érv arra, hogy hasonló felértékelődés kapitalista termelési rendszerben ne történhetne meg. Másrészt: könnyen belátható, hogy a nemzés „megférfitlanulásként” azonosítása abszurd retorikai eszköznek értékelhető.

kényszer. Amennyiben a munka az élet elvesztésének fenyegetését hordozza, érthető a menekülés (netán látenszen a halálfélelem ignorálnak tűnő eleme sejlene fel itt?).

4. A munka viszont valóban nem tartozhat a marxí munkás lényegéhez, de talán más okból, mint azt Marx vélelmezi, mivel a munkára nem a halál rettenetének abszolút negációja, hanem fizikai kényszer vezérli. Talán több ez a kényszer, mint Hegel „némi aggodalma”, de nem feltételezi szükségszerűen a haláltól (az absztrakt negációtól) való totális megremegés abszolút negációját. Ha a munka közvetítené a megsemmisülést, és ezzel a halálfélelmet, a kényszernek magának is legalább potenciálisan megsemmisítő erejűnek kellene lennie. Ebben az esetben azonban nem a munka volna az, ami a munkást élete elvesztésével fenyegetné, hanem az arra kényszerítő úr – a következtetési láncolat hibásnak tűnik tehát.

Marx ugyan meglehetősen meggyőzően írja le azt, hogy miként válik a munka külsőlegessé, ami termékeivel másvalakit gazdagít. Azonban, ha a dialektikus logikát szigorúan alkalmazzuk, még ebben a munkában is a munkás *védve kellene legyen* az önelvesztéstől, minthogy Marxnál maga a munka is elidegenült tőle, lényegét általa már nem helyezheti termékébe. Az elidegenült munka terméke szükségszerűen *lényegtelen*, élettelen, mi több: léttelen termék kellene legyen⁵, minthogy, a fenti 2. megjegyzésben foglaltak alapján a munkás nem helyezheti bele az életét.

Talán valóban nem jut így önmagára való reflektáltsághoz sem a munkás – hiszen ahhoz a halálfélelem abszolút negációja szükségeltetne –, de a hegeli úr–szolga viszony általánosabb tanulsága Marx e fejtegetéseiből is levezethetőnek tűnik: az igazi, abszolút áldozat, egyben önmaga áldozata éppen *az úr* (az idegen, a tőkés stb.). Marx szerint ugyanis az idegen ember (a tőkés) az, aki az elidegenült munka termékét élvezi. Ez az idegen azonban a munkás munkája termékének nem saját tevékenységét teszi sajátjává. Így tehát az elidegenült, lényeg- és élettelen munka lényeg- és élettelen termékének e jellege valójában a tőkést sújtja – a tőkés az, aki így ténylegesen elidegenül magától (itt: *nembeli lény* jellegétől). Ezt Marx (1981: 93. kiemelés az eredetiben) is elismeri, amennyiben „az *elsajátítás elidegenülésként, külsővé-idegenné válásként* (...) jelenik meg”. Mindent összevetve tehát még Marxnál is *a tőkés volna az, aki lényegében elidegenül* önmagától a kényszerített munka és az elsajátítás aktusai révén – hasonlóképpen a hegeli úr–szolga viszony végkövetkeztetéséhez. A kérdés tehát továbbra is áll: vajon felvázolható-e más, alternatív folyamat a hegeli, szinguláris úr–szolga viszonyhoz képest a hegeli alapvetésből, a dialektikus eszközkészlet alkalmazásával?

⁵ Adalék az 4. lábjegyzetben foglaltakhoz, hogy ez a termék ilyenformán nem is lehetne értékes, következésképpen nem értékteleníthetné el a munkást.

5. Egy alternatív kimenet vázlata – a diádikus önfeláldozás dialektikája

Feltehetjük például mindjárt a kérdést: ha a szolga, halálfélelmében az abszolút önnegációt megtapasztalva, valamint munkájában megörökítve magát és reflektálva magára öntudattá válik, az általa, tehát ímígyen az öntudat által elismert úr vajon miért nem nyeri el az eredeti elismerést egy másik öntudat által, melyért a harcot, és azzal a halált vállalta? Hiszen végső soron mégis egy *öntudat* ismeri el őt. Ez az öntudat azonban egyrészt az úr számára nem öntudat, az úr benne nem egy másik öntudatot, és ezzel nem magát szemléli.⁶ Másrészt az úr nem tapasztalta meg a halálfélelem abszolút negációját, és mint ilyen, maga eleve nem lehetett öntudattá. Vágya az elismerésre nem az öntudat vágya – a tudat vágya az valami nála többre, anélkül, hogy arra „kész” állna. A szolga pedig, mivel nem az úrtól nyeri öntudatiságának elismerését, hanem a formálásban kettőzi meg, ismeri fel és el magát, saját öntudatiságára való reflexiójában nem függ az úrtól (a *nem-öntudattól*).

Kojève (1980) interpretációjában is az ember csupán a szolgaság szükségszerű állapotán keresztül, majd a halálfélelem meghaladásával érhet el az önálló létezés fokára. Ugyanő úgy véli: ha a történelem kezdete a két öntudat elismerésért vívott harcával kezdődik, az uralom és szolgaság mindkettőt megszüntető és egyben megőrző szintézisben érne véget.

Vajon szükségszerű-e azonban a szolgaság? Ehhez legalább két alapelemet kell tekintetbe vennünk: *a)* a kegyelem, illetve *b)* a harc szükségszerűségének kérdését.

a) Az úr és a szolga viszonyának kialakulásához szükségesnek tűnik ugyanis egy olyan mozzanat, amelyet Hegel nem tárgyal külön: a **megkegyelmezés** mozzanata. Ha ugyanis a halálra: önmaga és egyben a másik halálára, megsemmisülésre és megsemmisítésre ténylegesen elszánt úr a harcban megsemmisíti, vagyis meggyilkolja a behódolt másikat, az egész viszony nem alakulhat ki. Habár a szolgában nem semmisítheti meg önmagát, minthogy az épp behódolt fél még nem öntudat (bár a halálfélelem abszolút negációját megtapasztalta már, de a munkában nem ismert még önmagára), a behódolt tudat megölése nem járna a győztes tudat önfelszámolásával olyképpen, ahogy két, halálra végtelenen elszánt fél harcának végén az egyik gyilkos győzelmével történne. A győztes fél megmaradna létező tudatként, de a másik tudat elpusztításával (kivégzésével?) elveszítené

⁶ Itt megjegyzendő, hogy azok a kritikák, melyek szolgálk felett uralkodó urak egymás öntudatiságát elismerő közösségeinek lehetőségét feltételezik (pl. Saunders, 2026), figyelmen kívül hagyják az ilyen „úr-öntudatok” egymás megsemmisítésének saját halálra elszánt, egymással szemben is szükségszerű igényét. A hegeli rendszerben legfeljebb feudálisztikus alávetettségi lánc, semmint egyenrangú „ürközségek” tételezhetők fel.

a lehetőséget éppen arra, amire a harca irányult: a másik öntudat általi elismerésre, a másik öntudatban önmagára reflektálásra, és ezzel szellemi öntudattá válásra. Ez a magányos létezése azonban – mivel magát halálra szánta a harcban, a halál absztrakt negációjába helyezte – számára nem hordozna értéket. Éppúgy elvesztené tehát a lehetőséget az elismerésre, ahogy a másik alávetésével is elveszti azt. A kegyelem tehát, ha nem is szükségszerű, de semmivel sem kevésbé lehetséges, mint a gyilkosság – még akkor is, ha nincs semmi érdemi, ami az úr számára közvetlenül következhetne ebből a kegyelemből.⁷ Az úr hozzájárulása tehát a szolga öntudattá válásának folyamatához nem csupán a halál fenyegetésének közvetítése és a munkára kényszerítés, hanem a szolga életének megkímélése is.

b) A kegyelem azonban csak akkor lehetséges egyáltalán, ha maga **az életre-halálra menő harc szükségszerű**. Žižek (2012: 545) mindazonáltal már ennek megkérdőjelezését is kifejezetten „unalmasnak” bélyegezi. Támadja az álláspontot, miszerint Hegel már azzal „csalt” volna, hogy figyelmen kívül hagyta a gyilkosság radikális megoldását, ami a dialektikus folyamatot lehetetlenné tette volna – és emiatt a harc valójában nem életre-halálra menne, hanem azt az implicit megegyezést hordozná, hogy valójában egyik fél sem fog meghalni. Žižek úgy érvel ezzel szemben, hogy legalább az úrnak valóban készen kell állnia a halálra, és a történelem előtti időkben számtalan esetben végződhetett a harc valóban is halállal. Mielőtt a szolgaság és uralom „helyes” dialektikája létrejöhetett, rengeteg egyén halt értelmetlen halált – így Žižek. Érvelésében azonban legalább két probléma azonosítható:

i. Egyrészt *felesleges*, mivel Hegel nem csalt – a tényleges halálban kulmináló harcot is tárgyalta, amiben mindkét tudat halott dologgá omlik össze (lásd fent); ilyen értelemben a Žižek által citált és támadott álláspont eleve hibás, nem szükséges további érveket felsorakoztatni.

ii. Másrészt viszont Žižek fő érve maga is *tévesnek* tűnik. Kojève (1980) meglátása szerint az úrnak eleve nem éri meg az életét kockáztatnia csak azért, hogy végül egy szolga által legyen elismerve. E megjegyzés relevanciája Žižekkel szemben, hogy a két öntudat harcában a szolga épp azáltal mutatja magát nem-öntudatként az úr számára, hogy ő maga nem szánja el magát a halálra e harcban. Az úr így nem szüntetheti meg magát benne, halálra szántsága nem tükröződhet a

⁷ Hacsaknem a Szellemnek az így meginduló történelemben való önkiteljesítésében való részvétel lehetősége.

másikban, akiben nem látja önmagát – a szolga visszarettenése a haláltól ezért nemcsak az elismerés lehetőségét, de az úr halálra szántságát is szükségszerűen szünteti meg, minthogy számára nincs már olyan másik öntudat a viszonyban, amellyel szemben, amely által a halálra szántság *érvényes* lehetne. Vegyük észre, hogy ez nem jelenti azt, hogy az úr ne gyilkolhatná meg (végezhetné ki) a szolgát – de ez a gyilkosság, kivégzés már nem hordozná a halálra elszántság öntudati elemét, mivel az úr nem látja magát a szolgában, a szolga ezért neki nem árthat, minthogy az *sámára* nem öntudat. Az úr tehát, mikor a számára dologgá váló szolgát megöli, nem egy másik öntudatot negál. Ez a gyilkosság tehát nem az öntudat halálra szánt gyilkossága – csupán egy tőle függő *dolog* megszüntetése. Ugyancsak megjegyzendő következménye mindennek, hogy még ha a szolga valamiképpen meg is ölné az urat, az

- a szolga számára szolgai alávetettségének megszűnésével járna, és a halott dologivá válásban kulmináló, győzedelmes harcban szüntetné meg a harcot és önmagát is,
- az úr számára pedig éppolyan, nem öntudat, hanem *dolog általi, szerencsétlen* halál lenne, mintha csak véletlenül megbotolva halálra zúzná magát egy sziklán.

Mindebből következően talán mégis eljátszhatunk a kérdéssel: elképzelhető-e, hogy a harc maga nem szükségszerű, csupán (mint a kegyelem is) lehetséges részfolyamat? *Ebben* a történelemben, a Szellemnek *ebben*, a számunkra érvényes, Hegel által leírt önkifejezési folyamatában mindenképpen szükségszerű – hiszen tényszerűen kialakult és létező, szinguláris viszony az úr–szolga dialektikus viszonya. De vajon elképzelhető-e egy *olyan* történelem, melyben a Szellem másként fejezi ki magát? Erre keresi a választ a fejezet további része.

Kezdjük az alapoktól. Az öntudat a másik öntudatban önmagára reflektálni, önmagáról bizonyosságot nyerni, és a másik által, ezzel önmaga által, elismerve lenni vágyik. Ehhez az elismeréshez negálnia, megszüntetnie kell a másikat és a másikkal önmagát, de egyben meg is kellene őriznie mindkettőt. A megszüntetés, a halálra szántság absztrakt negációja nem elegendő ehhez – ezt példázza a hegeli úr sajátosan tragikus-ironikus sorsa (naiv heroizmusa?). A lét elvesztésétől való rettegés, vagyis a halálfélelem abszolút negációjára van szükség, melyet Hegelnél a szolga tapasztal meg. A halálra szántság absztrakt, és a halálfélelem abszolút negációja tehát olyan ellentétpárokként jelennek meg, melyek közötti ellentét feszültségének feloldása (illetve helyesebben: megszüntetve-megőrzése) a hegeli úr–szolga viszony leírásában (még) nem történik meg.

Lehetséges-e tehát egyszerre halálra szántnak lenni, és egyben a halálfélelemtől totálisan megremegni; lehetséges-e a halál absztrakt és abszolút negációjának megszüntetése és megőrzése? Egy potenciális válaszhoz a kulcsot talán az a tény adja, hogy Hegelnél az öntudat *magát* szemléli a másokban, *magát* semmisíti meg a másokban, mindazt, amit a másikkal tesz, *magával* teszi és fordítva. Amennyiben tehát a másik halálára tör, úgy a *sajátjára* is tör – ezért „kell” elszánnia magát a halálra a hegei harc konfliktusában. Ez eddig nyilvánvalónak tűnik. Viszont amennyiben a *saját* halálának félelmétől megremeghet, és így léthez kötöttségében megtapasztalhatja az abszolút negációt, ugyanezen logika mentén a *másik* halálának félelmétől, a másik létének elvesztésétől való félelemben éppúgy megtapasztalhatja az abszolút negációt. Vagyis a másik létének féltése lényegileg analóg kell legyen saját létének féltésével. Az az állapot pedig, amelyben a saját halálra elszánt, absztrakt önnegációt megvalósító tudat a másik halálának lehetőségétől elrettenve és azáltal az abszolút negációt is megtapasztalja, nem volna más, mint az *önfeláldozás*. Az imígyen önfeláldozó fél kapcsolódik ezáltal az abszolút úrhoz, a halálhoz – egyben pedig (amennyiben a másik továbbra is mindkettejük halálára elszánt) csak önmaga feláldozásával tudja megőrizni a másik létét, amely elvesztésének lehetőségében, halálfélelmében totálisan feloldódik; és ezzel lehetősége nyílik az öntudat szintjére emelkedni.

Különösen fontos következménynek tűnik, hogy a saját halálra a másik halálának elkerülése miatt történő elszántság, vagyis önfeláldozás *nem* hozza magával a másik úrrá válásának szükségszerű következményét, és azzal a másik megfosztását az öntudatiság szintjére emelkedéshez szükséges, abszolút negáció (a halálfélelem) megtapasztalásának lehetőségétől – épp ellenkezőleg. Noha a žižeki „prehistóriában” maradás: az önfeláldozó fél meggyilkolásának/kivégzésének lehetősége ebben az esetben is fennáll, ami ekkor is mindkét felet halott dologgá degradálja, ez a dialektikus viszony is nyitott az alternatív kimenetre.

Lássuk először, hogy miért *nem* válik szolga a másikért élete feláldozására elszánt tudatból, még akkor sem, ha a másik pusztán „kegyelmet” gyakorol felette? A válasz egyszerűnek tűnik: mivel *nem* rettent vissza *önmaga* halálától, nem lehet szolga. És mivel megtapasztalta – a másik halálától való – halálfélelmet, nem lehet úr sem. Kettős, absztrakt és abszolút negációban létezik tovább. E létében azonban nem történik meg a kétféle negáció megszüntetve-megőrzése, mivel önfeláldozása és halálfélelme egyaránt tárgytalanná válik. A „kegyes” másik ugyanis a harc abbahagyásával a halálra szántság önnegációjával is felhagy. Ez kapcsolatuk érdemi megszűnéséhez vezet, nem tudják elismerni egymást, nem tudnak öntudatok lenni egymás számára. Független, de magukról bizonyosságot, a másiktól elismerést nem nyert tudatokként léteznek tovább; nem halnak meg ugyan, de az öntudatiság szintjére sem emelkednek.

Felvázolható azonban egy, a hegeli úr–szolga viszonyhoz hasonlóan szinguláris eshetőség, amennyiben kettejük korábban tárgyalt cselekvési szinkronja megmarad. Ekkor *a másik tudat is megremeg* az önfeláldozó fél halálra szánt önfeláldozásának lehetőségétől, amelyben megtapasztalja ő is a másikért való halálfélelmet, és ő maga is az önfeláldozás pozíciójába lép. Ez esetben mindkét tudat el van szánva a saját halálra *a másikért*, és az absztrakt önnegációt ezzel megvalósítva, saját lététől szabaddá válik. Egyben pedig, a másik őérte való meghalásának lehetőségétől megrettenve, megéli a halálfélelmet, vagyis az abszolút negációt is. Ezzel mindkét fél teljesíti az öntudatiság szintjére emelkedés (ön)negációs alapkritériumait, és egymásban kölcsönösen szemlélhetik önmagukat. Önmaguknak a másikért történő halálra szántsága révén megszüntetik, és egyben meg is őrzik önmagukat, mivel a másikban magukat látják, a másikért való halálfélelemben a másik meggyilkolásától visszarettenve magukat is megtartják.⁸ A két tudat kettős mozgása pedig megmarad: nem az úr–szolga egyoldalú kényszerviszonya, hanem kölcsönös kapcsolat jön létre. Mindkettő egyszerre elismert és elismerő, és egymás által, ebben a kölcsönös, kettős szinkronmozgásban őrzik és szüntetik meg az absztrakt önnegációt (mivel mindkettő fenntartja a másikat, de elszánt is saját halálára a másikért), és az abszolút negációt is (mivel mindkettő a másik halálától, a másik létének elvesztésétől rettegve vállalja az önfeláldozást a másikért). Ezzel pedig, a másikért való halálra szántságban egyszerre nyernek hatalmat a halál felett, egyben pedig vetik magukat alá annak a másikért való halálfélelmükben.

De vajon hol van ebben a kölcsönös áldozatos viszonyban a *munka* mozzanata? Amennyiben a két fél szinkronban, a másikért (és ezáltal önmagáért) vállalja az absztrakt negációt (a megsemmisülés kockázatát), de ez épp a kölcsönösség folytán szükségtelenné válik, annak dinamikája a tárgyra, a dologra vetülhet. Minthogy számukra, a másik halálától való félelem okán, épp annyira releváns a léthez kötöttség, mint a hegeli szolga számára, az ugyancsak külsődleges tárgy is önálló számukra, amiképpen a szolga számára. A másikért halálra szántság önnegációját a tárgyra vetítve azt alakjában formálják, de meg nem semmisítik, mivel a tárgy számukra is önálló. A szolgálhoz hasonlóan tehát mindketten közvetlen, formáló kapcsolatba kerülhetnek a tárggyal, és a feldolgozás során magukat ugyancsak a tárgy megmaradó, önálló elemébe helyezhetik. A munka tárgyában tehát, a szolgálhoz hasonlóan, megörökíthetik és szabaddá tehetik magukat. Mivel pedig mindez önfeláldozásuk, önmaguk

⁸ Amint Hegel megjegyezte, hogy az úr–szolga viszonyban „némi aggodalom” nem elegendő, azzal analóg módon itt is megjegyzendő, hogy „némi sajnálat” ehhez a kölcsönösen önfeláldozó viszonyhoz sem tűnik elegendőnek.

absztrakt negációjának eredménye, az önfeláldozásból következően munkájuk eredményét a másinak adják – így teljesedhet ki az önfeláldozás a munkában.

Itt viszont lényegi különbséget kell tenni az úr–szolga viszony feldolgozott tárgyának „hatása” terén. Az így kapott, feldolgozott dolog által ugyanis egyikük sem önállótansággal, hanem önállósággal kerül kapcsolatba: mivel mindketten saját halálra szántságukat vetítették a tárgyba, és azáltal formálták azt, a másik munkájának eredményét mindketten a létől szabad, önálló öntudat tevékenységének eredményeképpen fogadhatják. A másik önfeláldozó munkájának elfogadása így nem önállótlanodáshoz, de éppen az elfogadás által pusztán önállósághoz sem vezet, hiszen az elfogadással az önállótanság lehetőségét is elfogadják: ezzel pedig megszüntetve-megőrződni látszanak az önállótanság és az önállóság elemei is.

A kölcsönös önfeláldozás kettős mozgásának cselekvési szinkronjában tehát kettős megszüntetve-megőrzés valósul meg: 1) a másikért való halálra szántság és a másikért való halálfélelem saját és a másik létének és nemlétének, a nemlét feletti hatalomnak és annak való alávetettségnek megszüntetve-megőrzése, valamint 2) az önállóságnak és önállótanságnak az egymásért végzett és egymástól elfogadott munkában történő megszüntetve-megőrzése. Ezzel úgy tűnik, megvalósulhat, hogy mindkét fél (f)elismerje és önmagát lássa a másikban, Hegellel (1979: 100) szólva: megtalálja egy másik öntudatban a kielégülését, „[ö]ntudat [legyen] egy öntudat számára”. Új értelmet nyer továbbá az a kitétel is, hogy az öntudat azáltal van, hogy egy másik számára van.

Miként kellene elneveznünk ezt a kettős megszüntetve-megőrzést? Fontos megjegyezni, hogy Hegel maga is tárgyalja a feláldozás, önfeláldozás mozzanatát – de nem az úr–szolga viszony kezdeti lehetőségeként, hanem a történelmi fejlődés későbbi állomásaiban, így például a szív egyéni törvényeinek harcában az egyediséget, egész személyiséget feláldozó *erényes* tudat kialakulásakor. Egy nép tagjaként végzett, általános munkába bekapcsolódó egyéni munka önfeláldozásában ugyancsak hasonló mozzanatok azonosíthatók, noha itt az egyén saját szükségleteinek kielégítésére végzett munka révén elégíti ki a mások szükségleteit is. Ebben az általános munkában való önfeláldozásban kapja vissza magát az egyén, a másért-való-lét (Hegel 1979: 183) sajátos helyzetében: „a magát-dologgá-tevésnek és a magáért-való-létnek (...) az egysége” olyan egység, melyben „[n]incs (...) semmi, ami ne volna kölcsönös, semmi, ahol az egyén önállósága magáért-való-létének feloldásában, önmagának negációjában ne érvényesítené pozitív jelentését, hogy magáért-való legyen.” Az erényes, „nemes” tudat és az államhatalom ellentétének tárgyalása során Hegel azt is kijelenti, hogy az igazi feláldozás „csakis az, amelyben olyan tökéletesen adja át magát, mint a halálban, de ebben a lemondásban éppannyira fenntartja magát” (Hegel, 1979: 261). Ez mindenesetre megvalósulni látszik a fent

kifejtett önfeláldozó viszonylehetőségben. Végül pedig a tudásban kiteljesedő szellem tárgyalásában jut el Hegel (1979: 414) odáig, hogy:

„A tudás nemcsak magát ismeri, hanem önmagának negatívumát is, vagyis határát. Az, hogy ismeri a maga határát, azt jelenti, hogy feláldozni tudja magát. Ez az önfeláldozás az a külsővé-válás, amelyben a szellem bemutatja szellemmé-levését a szabad esetleges történés formájában, magán kívül szemlélve tiszta személyes énjét mint az időt, s éppígy létét mint teret.”

Ez az idézet világítja meg, mi *hiányzik* az eredeti harcban *egyből*, eredeti önfeláldozásra jutó felek viszonyából: a *tudás*, vagyis „a fogalmilag felfogott történelem” (Hegel, 1979: 415) kiteljesedése a szellemben.

Nem kívánunk vitába szállni Hegellel (1979: 415. kiemelés az eredetiben), amikor azt írja: ez a történelmileg kiteljesedő tudás, „a *megjelenő tudás tudománya* (...) alkotja az abszolút szellem (...) igazságát és bizonyosságát, amely nélkül élettelen és magányos volna”. Ha azonban az eredeti, egyéni, kölcsönös önfeláldozás *nem* a tudás és az abszolút fogalom kiteljesedésének folyamatában létrejövő szellemi önfeláldozás, akkor *valami más* kell legyen: talán éppen a *szeretet*. Az önfeláldozó halállal azonosított szeretetet Hegel másutt (2007) Krisztus kereszthalálával, önmaga öntudatos, teljes feladásával összefüggésben tárgyalja. A két, öntudattá törekvő tudat esetleges szeretetviszonya mindenesetre nem krisztusi-isteni szeretetet feltételez, hiszen Krisztus szereteteli halálát Hegel itt nem az egyszerű szeretet valaki másért vagy más helyett vállalt halálaként, hanem az isteninek a más-léttel, a halállal való általános azonosulásaként írja le. Ennyiben tehát az egymásért önfeláldozó öntudatok szeretete nem kell, hogy krisztusi, isteni szintű, abszolút-absztrakt szeretet legyen. De a kölcsönös önfeláldozás kettős megszüntetve-megőrzését talán okkal nevezhetjük a kölcsönös, konkrét, emberi szeretet önfeláldozásának. Az egymásért munkálkodás eleme továbbá összhangban látszik lenni azzal is, amit Hegel (1979: 217) a (nem isteni) szeretetről ír, mégpedig, hogy a szeretet: cselekvő szeretet, „mert a nem-cselekvő szeretetnek nincs léte” – így tehát a szeretet munkában megnyilvánuló cselekvése ezért is szükségszerűnek tűnik, ami „arra irányul, hogy elhárítson az emberről valami bajt és jót tegyen vele” (Hegel, 1979: 217).

Bár a tudás hegeli kiteljesedésére ez a modell nem vonatkozik közvetlenül, talán azt sem teljesen indokolatlan vélelmezni, hogy a történelemben önfeláldozását abszolút fogalmi tudásban önkiteljesítő Szellem mellett is megjelenhet ilyen, egyszerre ön- és másfenntartó, egymást elismerő, egymást az öntudatiság szintjére emelő szeretet. Mi több, kölcsönösen szereteteli viszonyainkban talán magunk is megfigyelhetjük és tapasztalhatjuk azt, és a szellem

tudásalapú önkiteljesedéseként felfogott világtörténelem is bizonyára ismer ilyen eseteket – talán nem is rendkívüli ritkasággal.

Ha viszont ez az önfeláldozó viszony helyeződik az úr–szolga viszony helyére a történelem kezdetén, vajon kialakulhat-e a szellem tudáson, tudományon keresztüli önkiteljesítése – ahogy az önfeláldozás nélkül kezdődő hegeli folyamatban a tudás kiteljesedése során az önfeláldozás is kialakul? Ennek a kérdésnek a megválaszolása messze túlmutat a jelen tanulmány keretein, és egy alternatív *fenomenológia* kidolgozását igényelné, melyre nem pusztán terjedelmi okokból nem vállalkozhatunk. Ha azonban a válasz nemleges volna, akkor nem kizárt, hogy az úr–szolga viszony eredeti kialakulását megelőző, Žižek (2012) által hivatkozott, történelem előtti idők köde nemcsak a ténylegesen halálra szánt harcban elbukottak tömegeinek holttesteit, hanem a szeretetben egymásért önfeláldozók történelemnélküli, tudás nélküli közösségeit is rejtheti. Hogy tehát ehhez *képest* (vagyis *ehelyett*), netán *e mellett* jöhetett-e létre az úr–szolga cselekvési szinkronitást megtörő, mégis létben maradó, a Szellemnek a történelemben megnyilvánuló fejlődését-önkiteljesítését elindító viszonya, az ugyancsak külön kifejtést igényelne.

Hegel egy kijelentése mindenesetre azt sugallja, hogy talán az önfeláldozó szeretet alapviszonya mellett is kialakulhat a tudás, tudomány kiteljesedése, és a Szellemnek ezzel valami hasonló történelmi önkiteljesítési folyamata. E kijelentés szerint a fent idézett, cselekvő szeretethez szükséges ugyanis *értelemmel* megkülönböztetni, mi az a jó, amit a másik szükségére, „bajára” szeretetünk cselekvésével nyújthatunk, „s általában mi az ember java; azaz értelemmel kell őt szeretnem; értelmetlen szeretet árt neki, talán többet, mint a gyűlölet” (Hegel, 1979: 217). És Hegel (1797: 217) szerint ennek az „értelmes, lényeges jóttevés”-nek legmagasabb, legteljesebb szintje az államban lehetséges. A vallásközösségben (cselekvés és tudás, valamint örök szeretet egységében) való kiteljesedést is lehetségesnek tűnik elképzelni ezen az útvonalon is. A szabad népben, a nép erkölcei szerint élő egyének egymásért való munkájában megvalósult másért-való-lét bemutatásakor pedig Hegel (1979: 184) úgy érvel: bár megvalósult benne az ész is, „a jelenvaló, élő szellem”, az észnek mégis ki kell lépnie ebből a boldog állapotból, el kell veszítenie a népbe, annak erkölcsiségébe, törvényeibe vetett bizalmat, és így a szellemmel való közvetlen egységet is. Ha hasonlóan véljük a két, egymásért önmagát feláldozó tudat eredeti diádikus viszonyát a szabad népben élő, egymásért – Hegel (1979: 184) szóhasználatában: „polgártársakként” – munkálkodó egyedi tudatok másért-való-létének egységével, akkor az önfeláldozás diádikus egymásért- és egymásrautaltságának viszonya is fel kell bomoljon. El kell vesszen a szellemmel való eredeti egység, és be kell induljon a történelmi folyamat – még ha ezen a korai ponton sem erkölcsi szubsztancia, sem törvény még nem

releváns fogalmak. Noha a tanulmánynak továbbra sem célja az ezután következhető dialektikus folyamatot tovább szőni, annyi talán feltételezhető, hogy nem szimplán a harc újraindulása, és mégis az úr–szolga viszony kialakulása volna a következő lépcsőfok.⁹

6. Összegzés

A tanulmány bemutatta, hogy a tudat absztrakt negációja, vagyis halála, valamint a tudat egészét „elfolyósító”, abszolút negációt közvetítő halálfélelem miként kapott központi szerepet a hegeli öntudatosodás folyamatában, illetve az egyéni tudat „megöröklésében” a tisztán magáért-való öntudatban. Az ember, Kojève (1980) Hegel-interpretációjában, csak munkája által valósíthatja meg magát objektív emberként. Munkáján keresztül válhat objektivált történelemmé, természetfeletti, inkarnálódott Szellemmé. Ez a „megváltó” munka azonban csak a szolgaság eredeti, a totális halálfélelem hatására kialakuló pozíciója által lehetséges. A hegeli úr–szolga viszony tragikuma pedig éppenséggel az úr ironikus pozíciójában rejlik. Ő ugyanis, halálra szántsága és győzelme, valamint kegyelme ellenére sem nyeri el „jutalmát”. Ő maga válik függővé a szolga által és a szolgával szemben. A hegeli „üdvtan” tehát a szabadság, az inkarnálódott világszellemmé fejlődés lehetőségét elnyerő szolga mellett szükségszerűen vesztést is tételez. Az úr halálra szántsága, akár legyőzi ellenfelét, akár nem, végül mindenképpen az ő maga megsemmisüléséhez vezet, mert nem érheti el a szellemi öntudatban való megöröklést. Megjegyzendő, hogy a szolga sem érhetné el a magáért-való öntudatiságot és megöröklést, amennyiben félelme csupán „némi aggodalom” volna, és önálávetése ebből fakadna a teljes, őt egész létében megrendítő rettegés helyett.

A tudat szellemi öntudattá emelkedésének koncepciója alapvetően eltérni látszik az arisztotelianus tradíciótól, mely azt feltételezi, hogy az egyéni tudat csak bizonyos része, aktív értelme létezik tovább az isteni örök egységben – a személyiség maga megsemmisül a halálban (Choron, 1963; Hidas, 1018). Csejtei (2002: 27) kritikája mindazonáltal éppen ilyesmit mutat fel Hegel hiányosságaként:

„mindaz, ami az egyesből szellemként közvetíthető, átlép az abszolút szellem általánosságába és ekként »megöröklül«. (...) Az viszont, ami az egyediségben partikuláris, (...) a közömbös pusztulásnak van kitéve és ekként halandó. Metaforikusan szólva: a halál az a metafizikai szűrőháló, ami az egyesből, az egyediből képes kiszűrni a szellemi általánost s átadja azt a fennmaradás örömének.”

⁹ Ha az önfeláldozó szinkroncselekvés az úr–szolga viszony előzménye lehetne, talán Hegel is tárgyalta volna azt.

Hegelnél viszont az egyéni tudat megsemmisülése nem feltétlenül azonos annak *pusztulásával*: mint nem-szellemi tudat, valóban megszűnik létezni, de szellemi létezése nem önmaga valamely *részének* kiszűrése: *léthez kötött jellegének* megsemmisítése által a tudat egésze emelkedik, önmagát megszüntetve-megőrizve, „az önmagával azonos tudatnak tisztán negatív léte” (Hegel, 1979: 102-103) állapotába. Az arisztotelészi tradícióhoz, illetve Csejtej értelmezéséhez képest is lényegi különbségnek tűnik, hogy a tudat önnegációja nem egyfajta *külső* megsemmisítés passzív elszenvedése, hanem saját aktív cselekvése – a létező tudat önmaga megszüntetésével egyben meg is őrzi magát az öntudat szintjére emelkedve. A megörökülés oka, egyben öntudatlan létezésének megszüntetése nem külső hatalom, hanem a tudat saját cselekvésének eredménye. A tudat tehát az öntudat létrejöttének egyetlen oka is, és a megszüntetve-megőrzés elve mentén az öntudatban megörökülve „túléli” megszűnését.

Hegel filozófiájában a tudat individuális megsemmisülésének tézise és a tudat másvilágának üres, sötét negációként való tételezése elengedhetetlen az öntudatra emelkedéshez szükséges cselekvő önnegációhoz. Ebben kap központi szerepet a tudat halálra szántságának és halálfélelmének az uralom és szolgaság mítoszában kifejtett dialektikája.

A hegeli úr–szolga viszony elemzésén túl a tanulmány tárgyalta az egyik legnagyobb hatású Hegel-kritikus, Marx munkafelfogásának egynémely vonatkozását az úr–szolga viszony vonzásában, felmutatva a halálfélelem szerepének figyelmen kívül hagyását. Emellett a tanulmány elemezte a látens (Hegelnél nem kiemelt) megkegyelmezés, valamint az életre-halálra menő harc szükségszerűségének kérdését, valamint utóbbiból kiindulva és a hegeli kereteket felhasználva felvázolta egy alternatív dialektikus viszony lehetőségének körvonalait. Ez a viszony az egymást féltő, egymásért önfeláldozó szeretetviszonyt azonosítja, mely nem hiányzik Hegel (1979) *fönetológiájából* sem – pusztán a szellem történelmi önfejlődésének későbbi szakaszaiban válik relevánssá, nem a történelmi folyamat kezdőpontján (vagy azt megelőzően). Noha az úr–szolga alárendelő viszonya szinguláris viszony Hegelnél, talán nem teljesen inadekvát egy mellérendelő, eredeti szeretetviszony lehetőségének elképzelése sem.

IRODALOM

- ARTHUR, C. (1983). Hegel's master-slave dialectic and a myth of Marxology. *New Left Review* 142 (1): 67-76. <https://doi.org/10.64590/ysv>
- CHORON, J. (1963): *Death and Western thought*. New York, Collier Books.

- CSEJTEI D. (2002): *Filozófiai metszetek a halálról. A halál metamorfózisai a 19-20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor.
- HEGEL, G. W. F. (1979): *A szellem fenomenológiája*. (ford.: Szemere Samu) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HEGEL, G. W. F. (2007): *Lectures on the philosophy of religion*. (ford.: R. F. Brown, P. C. Hodgson, J. M. Stewart; szerk.: Peter C. Hodgson) New York, Oxford University Press.
- HIDAS Z. (2018): *Törékeny értelemvilágaink. A világalakítás rendje és szabadsága*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KOJÈVE, A. (1980): *Introduction to the Reading of Hegel. Lectures on the Phenomenology of Spirit*. Ithaca and London, Cornell University Press.
- MARX, K. (1981): Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei. 42. kötet. 1844-1848*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 41-155.
- SIMON F. (2009): *Hegel élete és filozófiája*. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor.
- SAUNDERS, J. (2026): III–What’s wrong with the Master? A critical analysis of Hegel’s Master–Slave dialectic. *Proceedings of the Aristotelian Society* 126 (1): 39-57.
<https://doi.org/10.1093/arisoc/aoag001>
- ŽIŽEK, S. (2012): *Less than nothing. Hegel and the shadow of dialectical materialism*. New York, Verso.

Dr. Mújdricza Ferenc PhD

szociológus,
módszertani fejlesztő szakértő,
Központi Statisztikai Hivatal
ferenc.mujdricza@ksh.hu